

“Elkanoren Sindromea”ren gainditzea: euskal itsas historiaren ikerketa, ezagutza eta hedapena. Bultzatzearen beharra*

XABIER ALBERDI LONBIDE

EA Eren Adiskide Numerarioa

1919ko udan Sociedad Vascongada, hau da, gure erakunde honek berak, orduan horrela deitzen zenak, Juan Sebastian Elcano getariarrak burututako Munduari Lehen Biraren IV. mendeurrenaren oroitzapena antolatuko zuen batzorde bat sortu zuen. Espainieraz hitz egiten ez zen gainontzeko herrialdeetan Elkano erabat ezezaguna zela oharturik, pertsonaia hau nazioartean ezagutzea emango zuten hainbat ikerketa eta ekintza kultural abiaraztea zen oroitzapen honen helburu nagusia. Eginkizunik garrantzitsuena Getariako San Anton mendian gutxienez 40 mko garaiera izango zuen monumentu bat eraikitzea izan zen. Dena den, arazo ekonomikoak zirela eta ez zen egitasmo hori nahi zen handitasunez burutzetik izan, eta bere orde, gaur egun Getarian ikusgai dagoen Elkanoren monumentua eraiki zuten.

Honela, Euskal Herrian oso eragin larria duen gaitz bat finkatua geratu zen: gure itsas ondarearen ahanztura eta gutxiespena. Gaitz hau “Elkanoren Sindromea” deituko dugu euskal itsas historiako ordezkariarik unibertsalenaren oroimenez. Orduz gero gaitz honek okerrera egin du gainera, arrazoi hauen ondorioz:

(*) Sarrera ikasgaia. Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País / Euskal Herriaren Adiskideen Elkarte. Albaola Itsas Kultur Faktoria - Pasai San Pedro, 2016.06.19.

Lehenengoa, euskal kulturak duen izaera minoritarioaren ondorioz, ez dauka eraginik espainiarra, ingelesa edo frantziarra bezalako nazioarteko kultura handietan.

Bigarrenkoa, XIX. mendean Frantzia eta Espainiako Historia Nazionalak eraiki zirenean bigarren mailan utzi zituzten euskal ekarpenak. Espainiari dagokionean nazio kontakizunaren ikuspegi “castellanista” eraiki zen, gainontzeko aukera guztiak baztertuz.

Hirugarrenkoa, Espainiako “Historia Nazionala”-ren eraikuntza prozesu bereziak ondorio larriak eragin ditu. Historia Nazional honek Aro Berriko Espainiako historia gainbehera prozesu bat izan zenaren ustea egi bihurtu zuen. Eteten ez zen espainiar gainbehera eta ustelkeria hau, besteak beste, XIX. mendeko hainbat aldaketa politiko eta Francoren Erregimena bera justifikatzeko arrazoi nagusietako bat izan zela ez dugu ahaztu behar. Tamalez, 60 eta 70, hamarkadetan Espainiako historiografiaren berrikuntza garatu zutenek ere, interpretazio hau bere horretan bereganatu zuten eta gaur egunerarte indarrean jarraitu du.

Euskal historiografia, Espainia eta Frantzikoaren morroi dena, ez da muga horiek gainditzeko gai izan. Egia da XX. mende hasieran, Berpizkundearen baitan, euskal itsas historiaren bertako eta nazioarteko ezagutza bultzarazteko hainbat ikerlan eta ekimen habian jarri zirela, baina ondorengo hamarkadetakako gertakariak eten egin zuten saiakera. Ondorioz, euskal historiografiak zenbait gai landu dituen arren, esate baterako, XVI. mendeko ozeanoz handiko arrantza edo ontzigintza ez da orokorrean gure itsas ekarpenek mundu mailan izan duten eragina aldarrikatzeko eta ezagutarazteko gai izan. Horra, beraz, Elkanoren Sindromea deitzen duguna, eta hona hemen bere ondorio larriak: Historia Unibertsalari euskaldunok egindako ekarpenak historiografia hegemonikoen artean ezezagunak izaten jarraitzen dute. Horrek gure herriaren desprestijioa dakar: Europako gainontzeko herrialdeak ez bezala, bere ekarpen historiko garrantzitsuenak ezagutzen, eta aldarrikatzen ez dituen herria. Gure herria benetako subjektu historiko bat dela kontsideraturik al dago? Guzti horrek historia zientifiko eta akademikoarenganako arduragabekeria eragin du Euskal Herrian eta ondorioz, zehaztasun zientifikorik gabeko eta helburu politiko jakinak dituzten interpretazioen loratzea eragin du gainera.

Ikasgai honen helburua beraz, historialariak, ikerketa eta irakaskuntza erakundeak eta orokorrean gure gizarte funtsezko erronka kultural baten aurrean aurkitzen garela aldarrikatzea da. Hauxe da erronka: gure historia eta, batez ere gure itsas historia, ikertu, prestijiatu eta aldarrikatu beharra. Eta hori horrela dela frogatu dezagun, Juan Sebastian Elkanoren adibidea erabiliko dugu diskurtso honen ardatz moduan.

1. Juan Sebastian Elcano, Munduaren lehen itzuliaren Laugarren Mendurrenean asmatutako produktu bar al da?

Euskal historiografiak pertsonaia honi eman dion trataera eskasa kontuan izanda horrela dela pentsa liteke. Hau da, bere ekarpena eta Elcano bera hain funtsezkoak al dira? Hala badira, zergatik ez dira ezagunak eta onartuak? Elcano benetan lehen mailako pertsona al da edo ez al da Magallanesen ondorengo bat besterik? Espainiako Historia Nazionalaren aita den Canovas del Castillo-k honela definitu zuen Elcano: “modesto maestro, más práctico que científico y antes que capitán, aventurero”. Munduak beraz, lehen itzuliaren meritua Magallanesi egozten dio eta Elcano gehienetan ezezagun bat besterik ez da.

Baina gauzak ez ziren beti horrela izan. Bere garaian, Carlos V enperadoreak, hau da, orduko erregerik boteretsuenak lehen itzuliaren meritua onartu zion “Primus Circumdedit Me” dibisa emanaz. Eta aurrerantz, mendeetan zehar, euskal ekonomiaren oinarriak itsasoetan jarraitu zuen bitartean, Elkanoren ondareak Gipuzkoan zegoen fama, loria, ohore eta harrotasun iturri nagusia izaten jarraitu zuen. Itsas jarduera nagusienetan aritu ziren hainbat leinu ondare hau eskuratzen saiatu ziren mendeetan zehar. Elkanotarren leinua galdu ondoren XVI. mende amaieran beste itsasgizon getariar handi baina ezezagun bat, Antonio de Urkiola jenerala, izan zen ondare horren jabe. Bere seme Baltasar de Urkiola 1648an hil zenean, Bartolomé de Amezketa kapitain donostiarra eta don Pedro de Echave Asu merkataria getariarra saiatu ziren bere ondasunak eskuratzen. 18.000 dukateko balioa zuten ondasun guztien artean preziatuena Elkanoren ondarea zen. Hau zen benetan guztiek eskuratu nahi zutena. Amezketaren abokatuaren hitzetan: “...*es de mucho valor y estimación la casa que fue de Beltran delcano que esta inclusa en dichos bienes, de quien tienen los posehedores también sus Armas y por ser estimado el primero que rodeo el mundo como lo manifiestan sus rotulos, armas y divisas, es alaja de tanto lustre y estimación en toda aquella tierra que por ella sola hubiera cavalleros que hubieran dado la cantidad en la que se remataron todos los dichos bienes...*”.

Auzia 1672 arte luzatu zen eta azkenik bi zaldun horiek akordio batetara iritsi ziren: Amezketa Elkanotarren etxearen orubeaz jabetu zen bitartean, gainontzeko ondasunak, hau da, hilobia, armarrria eta Elkanoren artxibo-dokumentazioa Echave Asuren eskuetan geratu zen. Elkanoren artxibo-dokumentazioa Echave Asuren eskuetan geratu zen. Elkanoren entzuteak eta euskaldunek zioten begiruneak bere horretan jarraitu zuten XVIII. mendean, hau da, Ilustrazioaren eta Arrazoiaren mendean ere. Horren lekuko, urte luzez Filipinetako Konpainiaren zerbitzura Txinako Cantonen lan egin ondoren

Getariara itzuli zen don Manuel de Agote y Bonechea jauna da. Bere jaioterrira heldu eta berehala Elkano omentzeko lanetan hasi zen. Batetik, 1799an Elkanotarren dorretxe erorian Madalenako ermitaren aurrean hasi zuen eta, bestetik, harresietako sarrera nagusiaren aurrean, euskaraz, gazteleraz eta latinez idatzitako testu zuen marmolezko Elkanoren irudia jarri zuen 1800. urtean.

2. Elkanoren benetako ekarpena: Kasualitate hutsa al da?

Elkano Laugarren Mendeurrenean asmatutako produktu bat ez dela frogatu dugu, baina orduan munduak zergatik onartzen dio Magallanesi lehen itzuliaren loria eta meritua? Espainiako historialariek orokorrean espedizioaren sorrera eta antolaketa Magallanesi bakarrik dagokiola esaten dute. Aldiz, Elkano beste baten egitasmoa bukatzea tokatu zitzaion bigarren mailako pertsonaia bat dela diote. Eta guzti hori nahiz eta badakiten Magallanesen helburua ez zela munduaren itzulia egitea, Moluketarako itsasbide eraginkor bat aurkitzea baizik; eta nahiz eta badakiten helburu horretan porrot egin zuela Magallanasek, eta hainbat urte geroago Andres de Urdanetak lortu zuela balentria hori; eta nahiz eta badakiten bigarren espedizioan Elkano hil zenean bere konfiantzazko gizona zen Urdanetak haxe idatzi zuela: “*Bien creo que si Juan Sebastian de Elcano no falleciera, que no arribáramos a las Islas de los Ladrones tan presto, porque su intención siempre fue de ir en busca de Cipango, por esto se llegó tanto hacia la tierra firme de Nueva España*”, alegia itsasbide horren soluzioa Elkanok susmatzen zuela. Hortaz, Magallanesi aitortzen diote Munduaren Lehen itzuliaren meritua nahiz eta badakiten Moluketara iritsi aurretik, Espainiako erregearen aginduen aurka bertakoen arteko borrokaldi batean hil zela Filipinetan. Fisikoki ezinezkoa den azalpen horren aurrean, ez da ba harritzekoa itsas historia entzutetsu bat izateak duen garrantzia oso ondo dakiten zenbaitek lehen itzuliaren meritua bereganatzen saiatu izana, adibidez ingelesek Drake-kin egin duten bezala.

Argi eta garbi geratzen da beraz, eta Munduaren Lehen Itzuliaren Laugarren Mendeurrena Ospatzeko batzordea osatzen zuten kideek ere horrela aitortu zuten, Magallanes goraiatzea, merezimenduzkoa bada ere, Aro Berriko esploraziorik nagusienaren antolaketa, kudeaketa eta ejekuzioan euskaldunek izan zuten funtsezko papera isiltzeko eta baztertzeko argumentua izan dela. Besteak beste, bazterturik geratu da espedizioa Sevillako Kontratazio etxeak antolatu zuela. Etxe hori, Euskal Herriko eta Gaztelako armadore eta merkatarien interesen arabera sortu zen eta une hartan euskaldunek zuzentzen zuten hein handi batean: Tesoreroa Sancho de Matienzo zen, Enkarerrietako muga dagoen Mena haranekoa, Faktorea Ochoa de Isasaga eta Kontularia Juan Lopez

de Recalde gipuzkoarrak ziren. Bazterrean geratu da, euskal itsas teknologia izan zela balentria hau egitea posible egin zuena. Bazterrean geratu da euskal merkataritza sareak izan zirela espedizioa prestatu eta hornitu zutenak: horniketeta Nicolas de Arteari eskatu zion Kontratazio etxeak eta honek Bilbon bildu zituen Gipuzkoa eta Bizkaiko hainbat herrietatik ekarritako gaiak, Sevillara bidaltzeko. Bazterrean geratu da gainera euskal nabigazio eta kosmografiaren garapena, horren adierazle nagusia Elkano bera delarik, Molukasetatik Iberiar penintsularaino ia lurrik ikutu gabe bakar-bakarrik nabigatu zuena. Bazterrean geratu da euskaldun giza ekarpena ere: amaitu zuten 18 gizonetatik lau, hau da, ia laurdena, euskaldunak ziren: Elkano bera, Juanes de Acurio pilotu bermiotarra, Juan de Arratia marinela Bilbotarra eta Juan de Zubieta paje Barakaldoarra.

Egia da, 18 gizon horien artean bizirik iritsi zen Antonio Pigafettak idatzi zuen espedizioaren deskribapenean ez zuela Elkano aipatu ere egin, elkarren artean izan zituen istiluen ondorioz. Eta egia da Pigafettaren idazlana hainbat aldiz argitaratua eta itzulia izan zela, eta Errenazimendu garaiko Europa hark ezagutu zuen espedizio buru bakarra Magallanes izan zela. Baina horrek ez du arintzen batez ere euskal historialariok eta euskaldun guztiok daukagun ardura eta errua munduko itsas historiari gure herriak egin dizkion ekarpen funtsezkoak, besteak beste, aipatu berri dugun Munduaren Lehen itzulia, ezagutzera ez emategatik.

3. Ondorio gisara: XXI. mendean oraindik naoak eraikitzea beharrezkoa dugu

Orain arte Elkanoren Sindromearen jatorriak eta ezaugarriak deskribatu ditugu, baina, horretaz gain, gaitz hau gainditzeko ezinbestekoa da terapia egokiak dituen bi sintoma nagusiaren aurka zuzendu behar ditugula gure ekimen terapeutikoak: historialarion konplazentzia eta euskal itsas historiako gertakari objektiboan ezezagutza.

Askotan iruditzen zait euskal historialariak konplazentzian erorita gaudela. Joandako bost hamarkadetan historiografiak izan duen garapenak, historialariok asko egin dugula eta gure ekarpenak funtsezkoak izan direla pentsatzera garamatza. Baina horrela al da? Egia da gure historiako hainbat arlo eta gai aztertzen eta ikertzen lan asko egin dugula, baina urte hauetan zehar sortu duen ezagutzak benetan balio izan al du euskal historiari mundu osoan izan duen funtsezko eragina aldarrikatzeko eta etxean eta atzerrian ezagutzera emateko? Ez al dugu munduko gure bazter honetara mugatzen den historia errejionalista bat besterik eraiki? Gure historiak bizi duen egoera hein handi batean horixe dela frogatu dela frogatzen duen hamaika adibide eman

ditzaket. Baina adibideak aipatzeko garaian ez naiz utzikeriaren ezaugarri nagusienetako bat den joera batean eroriko: besteen lanaren gutxietea eta kritika irrazionalean alegia, tamalez euskal historialarion artean oso hedatua dagoena. Horregatik nire burua hartuko dut euskal historiografiak bizi duen komplazentziaren adibide gisa.

Bai, hemen jakitera eman zaizuen bezala joandako azken 25 urteetan hainbat ikerketa egindakoa naiz, baita zenbait aurkikuntza egindakoa ere. Zenbaiten aburuz, gainera goraipamenak merezi dituzten ekarpenak dira eta horregatik bildu gara gaur guztiok hemen. Baina ekarpen horiek benetan aldarrikatu al dute euskal itsas historiak mundu osoan izan behar luken eragina? Erantzuna nik emango dizuet: Ezer gutxi! Nire ekarpenen helburu nagusia euskal itsas historiaren bilakaeraren eta funtzionamenduaren arrazoiak aurkitzea, ikertzea eta ulertzea izan da.

Gainontzeko historialariek in batera euskal historiografiaren marfilezko dorrearen barruan jardun naiz gure itsas historiaren motorraren arrazoi nagusiak gainontzeko arrazoiengandik berezi nahian eta kontrako argumentuak dituzten historialariei gogor eginaz. Kontenplazioaren marfilezko dorrea, bertan bildurik gaude euskal historiografiak dituen behar nagusienak interpretazio alorrekoak direla uste dugun guztiak: interpretazio eskola batekoak garenak beste gainontzeko eskola guztietakoak direnen aurka lehian.

Horra azken bost hamarkadetako euskal historiografiak izandako garapen handiaren arrazoi nagusia: Francoren garaian ez bezala, atzerriko kultura hegemonikoetan garatu dituzte interpretazio joera eta eskolenganako irekiera. Horra non dagoen euskal historiografiak gaingitu ez duen koska: atzerriko historiografia hegemonikoek aspaldian, XIX. mendeko positibismo garaian finkatu zituzten zeintzuk diren munduaren historia moldatu zuten gertakari eta pertsonaia nagusiak. Haien ondorengoek gaurdaino, gertakari horiek ulertzeko interpretazio joera berrizaleak landu dituzte, baina XIX. mendean finkatutako eta objektibotzat dituzten munduaren historiako giltzarri izan ziren datu, gertakari eta pertsonaia zehatzen zerrendak apenas aldatu gabe. Eta guk interpretazio joera hegemoniko horiek gureganatu besterik ez dugu egin, aurretik beste funtsezko lan asko egiteke dagoela aldarrikatu gabe. Ez ditugu hortaz, oraindik finkatu munduaren historian funtsezkoak izan ziren euskal datu, gertakari eta pertsonaia, hau da, datu objektiboak, ez interpretatiboak. Ondorioz, ez ditugu ezagutzen eta ez ditugu ezagutzera ematen eta aldarrikatzen. Inor gutxieteko nahirik gabe, errealitate bat agertzeko guztioi: zuetako inork ba al du mundu mailako itsas historian funtsezko ekarpenak egin zituen Francisco de Beroizen entzuterik? Horra ba gure herriak aurrean daukan erronka kultural nagusienetakoa, nagusia ez bada.

Eta oneraino iritsita eta gauden lekuan gaudela, argi eta garbi aldarrikatu nahi ditut azken bi hamarkadetan Elkanoren Sindromearen aurre egiteko ekintzarik eraginkorrenak burutzen ari den Albaola Elkartearen ekarpenak. Mundu osoan harridura pizten ari diren ekarpenak dira eta nazioarteko kultura erakunde nagusieneko askoren onespena eskuratu dute gainera. Besteak beste aipatu behar dizuet egun gutxi dela UNESCO-k San Juan Baleontziaren eraikuntzari eman dion babesia.

Tamalez, etxean baina entzute handiagoa du atzerrian Albaolak eta lehen deskribatu dudako utzikeria horren eraginez hainbat eta hainbat esamen, traba eta eraso jasandakoa da, baina hor dirau tinko 1565ean Red Bay-en ondoratu zen euskal baleontziaren, hau da munduan hoberen ezagutzen den XVI. mendeko itsasontziaren erreplika zehatza eraikitzen. Eta besteak beste, euskal naio haiek munduko itsasontzien artean teknologikoki aurreratuenak zirela, haiei esker munduko itsasbide nagusienak aurkitu zirela eta munduari itzulua eman ziola nazioartean aldarrikatzen. San Juan naioaren erreplika zehatzaren eraikuntza, ziurrenik aspaldian Euskal Herrian gertatzen ari den gertakari kultural garrantzitsua da eta GUZTIOK saiatu behar genuke gure herriaren historian benetako mugari bat izatera iritsi dadin. Bidea beraz, hasia dago eta asko daukagu jokoan, gure prestigioa eta nazioarteko onarpena daude jokoan, eta San Juanaren eraikuntza eta atarian daukagun Munduaren Lehenengo Biraren Bostgarren mendeurrena bezalako aukerak dira gure herriak inolaz ere galdu ezin dituenak.